

VRIJHEID VOOR GEVORDERDEN

PAUL TEULE

VRIJHEID VOOR
GEVORDERDEN

Boom

© Paul Teule & Boom uitgevers Amsterdam, 2016

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden veelevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (Postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912. Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

Verzorging omslag: Bart van den Tooren

Afbeelding auteur: © Maartje Meesterberends

Verzorging binnenwerk: image realize

ISBN 978 90 8953 623 5

NUR 730

www.boomuitgeversamsterdam.nl

www.boomfilosofie.nl

INHOUDSOPGAVE

PROLOOG • VRIJHEID IS RUIMTE 7

1 • POSITIEVE VRIJHEID 13

De erfenis van Berlin 13 | Het ecologische zelf 18 | Het sociale zelf 21 | De maatschappij als ruimte 25 | Het innerlijk conflict 28 | Allemaal Odysseusjes 30 | Ritme 33 | Meditatie 34 | Tot besluit 38

2 • TWEE LIBERALE MORALEN 41

Het Grootste Probleem van Nederland 41 | Het liberale ‘antwoord’ 45 | De negatieve moraal: ‘niet-schaden’ 48 | Waarom ‘niet-schaden’ niet zal werken 51 | De positieve moraal: deugdenethiek 55 | Waarom deugdenethiek wel werkt 57 | De uitmuntende bankier 59

3 • DE MARKT ALS MISE-EN-SCÈNE 63

Economische vrijheid 63 | De magie van marktwerking 65 | Het podium: de marktplaats 68 | De rol van de producent 72 | De rol van de consument 74 | Economie is dramaturgie 78 | Hoeveel markt willen we? 79

4 • DE VORM VAN HET VRIJE WOORD 83

Negatieve meningsvrijheid 83 | Meningsvrijheid en grenzen 85 | Taal als gedeelde vorm 89 | Meningsvorming 90 | De betoogvorm 93 | Theo van Gogh 96 | Het recht om te beledigen 97 | Meningsvrijheid of podiumvrijheid? 99 | Het kan zonder fatsoen 101

5 • VRIJ IN EEN VERRIJKTE OMGEVING 103

Een generatieconflict 103 | Het adolescentie brein 106 | Nederland als verrijkte omgeving 109 | Onderwijsvrijheid 111 | Een alcoholvrije omgeving 114 | Xtc 116 | Prostitutie: een verarmde omgeving 118

6 • ZELFBESCHIKKING 2.0 123

Baas in eigen land, baas in eigen buik 123 | Negatieve soevereiniteit 124 | Positieve soevereiniteit 126 | Maar waarom die EU? 128 | De EU, *duis* Nederland 132 | Eerlijk zijn over de EU 136 | Negatieve zelfbeschikking 138 | Positieve zelfbeschikking 140 | Hoe het ADR-systeem ons meer zelfbeschikking geeft 141

7 • DE OPEN SAMENLEVING IS NIET LEEG 145

Openheid als identiteit 145 | Poppers open samenleving 147 | De Nederlandse open samenleving 151 | Trots op Nederland (als vrijheidscultuur) 153 | De open samenleving 156 | Inburgeren in onze open samenleving 157 | Van A2 naar B1 161 | Tot slot: wederkerigheid 162

EPILOOG • WAT IS DAN LIBERALISME? 165

DANKWOORD 171

LITERATUUR 173

NOTEN 183

PROLOG

VRIJHEID IS RUIMTE

Vrij: 'Ongebonden'

Afgeleid van het Proto-Germaanse friju, 'bemind, geliefd', dat weer afgeleid is van de Proto-Indo-Europese stam pri, 'liefhebben'. Zie ook: vrede, vriend, vrijen en vrouw.

In 2007 liep ik als student filosofie stage bij de Tweede Kamerfractie van D66. Het was alsof ik met een oldtimer op de snelweg was beland. Gewend aan de ideeën van oude denkers en de voortkabbelende colleges werd ik opeens meegezogen in de politieke praktijk. Ik vond het geweldig, maar het was in het begin flink aanpoten: ik moest echt leren hoe je ideeën snel omzet in bruikbare teksten en vooral afleren om ergens te lang bij stil te staan.

Maar een ding ging me te snel. Het viel me op dat men bij D66 weinig over vrijheid sprak en haast nooit over de definitie van vrijheid. Bij filosofie was het er bij mij ingeramd: eerst de belangrijkste begrippen definiëren en dan verder. Maar bij D66 stapte men er moeiteloos overheen. Het idee van vrijheid werd zo vanzelfsprekend gevonden dat een definitie alleen maar in de weg zou zitten.

In de jaren na mijn stage merkte ik dat deze houding typerend is voor ons allemaal. Vrijheid is onze belangrijkste waarde, maar we hebben het er nooit écht over. Niemand weet wat vrijheid precies is.

En we lijken het ook niet te willen weten. Nederland is een liberale democratie, zonder liberale ideologie. We hebben een liberale premier die ‘visie’ ziet als een ‘olifant die het uitzicht belemmert’ – een uitspraak die als ‘echt liberaal’ werd onthaald.

De paradox is dat we vrijheid niet definiëren, omdat we stilzwijgend een definitie hebben omarmd: vrijheid is dat je niet belemmerd wordt; dat niets of niemand je in de weg zit. Het is wat in jargon ‘negatieve vrijheid’ heet: je bent vrij als je *niet* gedwongen wordt, als er *geen* obstakels en grenzen zijn, als je *niet* afhankelijk bent. Het is een wonderlijke definitie: als je haar doordenkt is vrijheid iets wat bestaat uit het niet-bestaan van iets anders – een afwezigheid. Vrijheid is zelf dus niets. Willem Frederik Hermans noemde vrijheid om die reden ‘een van de meest dolle begrippen die de ronde doen’ en elke ideologie die vrijheid als iets concreets ziet ‘nonsens’.¹ Maar een ideologie gebaseerd op vrijheid lijkt vooral logisch onmogelijk: hoe concreter vrijheid wordt voorgesteld, hoe meer het vrije individu wordt ingeperkt.

We zitten hierdoor vast aan de negatieve definitie, terwijl iedereen ook weet dat vrijheid als niets, als pure leegte, niet werkt. De afwezigheid van belemmeringen alleen is niet genoeg om te doen of bereiken wat je wilt. Het geeft je als individu geen houvast in het omgaan met alle mogelijkheden en verleidingen om je heen. Je hebt er ook niets aan wanneer je jezelf in de weg zit.

Het grootste probleem van negatieve vrijheid als uitgangspunt is dat het samenleven moeilijker maakt. Omdat de vrijheid van de één de afwezigheid van de ander vereist, houdt de vrijheid van de één altijd onmiddellijk op waar die van de ander begint. Vrijheid wordt daarmee een schaars goed dat we op elkaar veroveren. Samenleven wordt een nulsomspel (*zero sum game*), waarbij de winst van de één het verlies van de ander is.

In Nederland ervaren we deze spanning steeds sterker in de publieke ruimte: op straat en in het verkeer, in de wachtrij voor de kassa, in het publieke debat – overal botsen we met onze vrijheden tegen elkaar op. In enquêtes geven we aan dat het steeds meer ‘ieder voor zich wordt’ in Nederland en dat we elkaar ‘hufters’ en

‘dikke ikken’ vinden. Als vrije individuen zijn we gelukkig, maar de samenleving valt uit elkaar, ‘atomiseert’. In de woorden van Paul Schnabel: ‘Met mij gaat het goed, met ons gaat het slecht.’

Wij zijn geneigd te denken dat de vrijheden zijn doorgeschoten. ‘Het ideaal van het bevrijde individu heeft zijn eindpunt bereikt. We moeten trachten een weg terug te vinden naar wat samenbindt’, zei koningin Beatrix een aantal jaar geleden in haar kersttoespraak.² En sindsdien lijkt die weg terug ook te zijn ingezet: er wordt harder gestraft en minder gedoogd; er wordt strenger opgevoed en leeftijdsgrenzen gaan weer omhoog, zoals recent die voor alcohol; topinkomens worden afgetopt, flexwerk wordt aan banden gelegd. De pendule die al een halve eeuw naar meer vrijheid zwaait, heeft zijn uiterste punt bereikt en komt nu terug.

Maar zowel de diagnose dat we te vrij zijn geworden als het opnieuw inperken van onze vrijheden komt voort uit het negatieve vrijheidsbegrip. Daarmee blijft de fundamentele spanning bestaan. Elk individu wil het liefst dat alleen de ander aan banden wordt gelegd, omdat dat immers de meeste vrijheid oplevert. Maar dat wil die ander ook. Vrijheid blijft een schaars goed en het ‘mij’ gaat nog steeds ten koste van het ‘ons’.

Het kan anders. Het is mogelijk om deze spanning voor een deel weg te nemen door onze definitie van vrijheid te verruimen. Dat begint met het toevoegen van het idee van ‘positieve vrijheid’. Deze term is bekend van de Russisch-Britse filosoof Isaiah Berlin (1909-1997), maar hij gaf er een zodanige invulling aan dat hij uit de gratie is geraakt. In dit boek beschouw ik positieve vrijheid als alles wat *aanwezig* moet zijn om te kunnen doen wat je wilt. Deze positieve dimensie vormt een aanvulling op de negatieve dimensie, de afwezigheid van obstakels. De termen ‘negatief’ en ‘positief’ gebruik ik dus net als bij een medische test, waarbij gekeken wordt of er iets in je bloed af- of aanwezig is. Beide dimensies zijn als volgt te omschrijven: negatieve vrijheid is ‘vrij zijn van’, positieve vrijheid ‘vrij zijn om’; negatieve vrijheid gaat over datgene wat je vrij laat, positieve vrijheid over datgene wat je vrijheid geeft.

Wanneer je beide dimensies samenvoegt, krijgt vrijheid vorm en structuur en verandert de leegte in ‘ruimte’. Die ruimte is het kernidee van dit boek. Je bent vrij als je de ruimte hebt om te doen wat je wilt en die ruimte moet daarvoor leeg genoeg zijn, maar ook zodanig gevormd en ingericht dat de ruimte strekt tot het doel dat je wilt bereiken. Als je daadwerkelijk door niets dan leegte wordt omringd, kun je ook niets.

Ter illustratie: de vogel, het symbool voor vrijheid. Vogels vind je terug in de logo’s van partijen die de negatieve vrijheid hoog in het vaandel hebben staan, zoals de Partij voor de Vrijheid en liberarische partijen. Meestal gaat het om een meeuw, in zijn eentje zwevend door de blauwe lucht. Maar een echte meeuw is natuurlijk niet alleen. Als je uitzoomt, zie je de soortgenoten, de zee, het land, het hele ecosysteem dat om de meeuw heen zit en waar hij niet zonder kan. Een meeuw volgt in zijn ‘vrije’ vlucht vaste vliegroutes naar de voor hem bekende voedselbronnen.³ Een meeuw met enkel leegte om zich heen valt naar adem happend uit de hemel.⁴

Nog een beeld, uit een bekende toespraak van de Amerikaanse schrijver David Foster Wallace: twee jonge vissen zwemmen samen wat rond wanneer op een gegeven moment een oudere vis passeert en zegt: ‘Goedemorgen, jongens. Hoe is het water?’ De twee jonge vissen reageren niet, zwemmen een stukje door, totdat de ene vis de andere aankijkt en vraagt: ‘Wat is water?’⁵

Elk van onze vrijheden is een ruimte die ons vrij laat en tegelijkertijd draagt, zodat we daadwerkelijk kunnen doen wat we willen. In dit boek breng ik die ruimtes in kaart. De publieke ruimte bijvoorbeeld, laat ons vrij om te bewegen, te wonen, te demonstreren enzovoorts, maar biedt daarvoor ook de benodigde infrastructuur en regels. Of neem de vrije markt: de overheid moet ons niet in de weg zitten, maar zonder een fysieke marktplaats en tal van overheidsvoorzieningen en regels functioneert een markt niet. Hetzelfde geldt voor de vrijheid van meningsuiting: het gaat niet alleen om de afwezigheid van censuur, maar ook om de aanwezigheid van taal, informatie, media en podia, omdat het vrije woord anders geen vorm krijgt en niet kan worden uitgewisseld.

Het ruimtelijke vrijheidsbegrip maakt duidelijk dat we elkaar ook *nodig* hebben voor onze vrijheden. We vormen niet alleen elkaars begrenzing, we maken ook elkaars ruimte, door deze leeg te houden of te helpen inrichten. We maken zelfs deel uit van elkaars ruimte op de momenten dat we met elkaar willen zijn. Onze vrijheden botsen in die zin niet op elkaar, maar passen in elkaar. Vrijheid is niet alleen een schaars goed dat we op elkaar veroveren, maar ook een sociaal goed dat we met elkaar veroveren.

Deze ruimtelijke manier van kijken helpt ons ook als individu om de eigen vrijheid zo vorm te geven dat je kunt doen wat je echt wilt doen. Soms levert het inperken van je negatieve vrijheid meer ruimte op. Soms heb je beperkingen nodig om je ruimte te laten strekken tot het doel dat je jezelf hebt gesteld.

Met de titel *Vrijheid voor gevorderden* bedoel ik dat vrijheid bewerklijker is dan we denken, maar ook dat we in Nederland al gevorderd zijn, zonder dat we het daarmee corresponderende denken hebben ontwikkeld. Nederland is een ongeëvenaard goed functionerende ruimte die ons in staat stelt om te doen wat we willen. We hebben niet alleen de meeste negatieve vrijheid ter wereld, maar ook een publieke infrastructuur die ervoor zorgt dat onze vrijheden echt werken. Als het bijvoorbeeld gaat om drugs of seksualiteit staan we elkaar niet alleen veel toe, maar geven we elkaar ook de voorzieningen om de risico's zo goed mogelijk in te dammen. We hebben alleen niet door wat we doen en waarom we in Nederland zoveel vrijer zijn dan in andere landen, omdat we er de woorden nog niet voor hebben gevonden. We zitten vast aan de negatieve definitie van vrijheid, die ons uit elkaar speelt en uiteindelijk onze verworven vrijheid ondermijnt.

De Amerikaanse filosoof Richard Rorty stelde dat boeiende filosofie gaat over 'de strijd tussen een vocabulaire dat ons tot last is geworden en een nieuw, half gevormd vocabulaire dat schijnbaar grote beloften in zich draagt'.⁶ In dit boek ga ik op zoek naar een nieuw vrijheidsvocabulaire, waarvan de ruimtelijke definitie van vrijheid de kern vormt. Dat doe ik niet alleen; de afgelopen jaren

hebben vele denkers, opiniemakers en politici het negatieve vrijheidsbegrip bekritiseerd en aangevuld met positieve elementen.⁷ Maar tot op heden ontbreekt het ons nog aan dat nieuwe vocabulaire, aan een nieuw liberalisme dat ons niet in de weg zit, maar op weg helpt.

